Monastisk konst från Etiopien:

Abba Yemata-kyrkan och dess målningar

Den etiopiska konsten var tills ganska nyligen ett förhållandevis litet utforskat ämne. Man har känt till Aksum, den gamla huvudstaden med dess antika lämningar i form av monolitiska stelar, Lalibela, vars märkliga komplex av monolitiska kyrkor räknas som ett av världens underverk, eller Gonder, ett kungligt residens med ett praktfullt palatsområde, byggt på 1600- och 1700-talen. Därför kom det som en stor överraskning när *abba*¹ Tewelde Medhin från provinsen Tigre 1966 presenterade en lista med namn på hundratals gamla och helt okända kyrkor belägna i hans hemtrakter i norra Etiopien.² Omedelbart ordnades en rad expeditioner till dessa intressanta områden och man satte igång en preliminär inventering av monumenten.

Uppgiften var inte lätt då och är fortfarande långt ifrån problemfri. Kyrkorna, vare sig de är uthuggna i regionens mjuka, vulkaniska berg eller byggda i grottor, ligger i svårtillgängliga trakter. För att nå dem krävs inte bara långa vandringar på smala vindlande bergstigar utan också riskfyllda klättringar uppför branta klippor. Dessutom saknas ofta den samarbetsvilja från prästernas, munkarnas och lokalbefolkningens sida, utan vilken de heliga platserna förblir stängda.

Svårigheterna till trots blev så småningom en del kyrkor beskrivna och fotograferade. I vissa fall där man lyckats göra uppmätningar har man även kunnat rita deras grundplaner och tvärsnitt. Det visade sig också att ytterligare en överraskning väntade i kyrkornas dunkla inre: en del av dem har bevarat väggmålningar som hör till de äldsta kända i landet. Dessa fresker försåg plötsligt konsthistoriker med ett enastående material för jämförande ikonografiska studier. De utmärker sig dels genom själva omfattningen, då målningarna ofta täcker alla kyrkans ytor, dels genom sin märkliga ikonografi, eftersom den bevarar de äldsta bildtyperna, som försvunnit från andra delar av den kristna världen. Idag nästan fyrtio år efter *abba* Mehdins första

kartläggning av dessa klippkyrkor är dokumentationsmaterialet rätt omfattande och den förteckning som han en gång påbörjade uppgår idag till över tusen namn. Mera systematiska undersökningar har emellertid visat att listan är långt ifrån komplett.

Ett av de mest förnämliga proven på klippkyrksmålningar finns i en kyrka i Guh i den delen av Tigre provinsen som heter Geralta. Landskapstypen i detta område är ganska säregen med höga tornliknande berg som reser sig oväntat från en platt terräng (fig. 1). Som kyrkans grundare utpekas av det lokala prästerskapet *abba* Yemata³, ett av de så kallade «nio syriska helgonen», som enligt traditionen kom till Etiopien på 500-talet och bidrog till att kristendomen fick fäste i landet.⁴

Kyrkan i Guh är en grotta som urholkats nära toppen av en klippa med bråddjupa stup. Den sista sträckan på väg till kyrkan kräver en klättring

Fig. 1. Landskapet vid Guh, Tigre provinsen i Etiopien (foto: E. Balicka-Witakowska)

uppför en vertikal klippvägg med glest sittande hål för fötter och händer.⁵ Kyrkorummet, nästan exakt orienterat mot öster, är litet: dess grundplan mäter ungefär nio gånger tio meter (fig. 2). Interiören är uppdelad i nio travéer med två par monolitiska korspelare, men med hjälp av ett förhänge och tillbyggda väggar är den arrangerad i tre hallar på bredden. Rummet framför det östra pelarparet rymmer ett avskärmat sanktuariumparti som aldrig har varit tillgängligt för forskare. Tvärbjälksimitationer och arkader uthuggna i klippan förenar pelarna med halvpelare och pilastrar som skjuter fram ur väggarna. Taket ovanför den nordvästra och den centrala travén har formen av två kupoler. Båda är dekorerade med imitationer av ribbor och har en fördjupning i mitten.

När en besökare träder in i den hall som bildas av de tre västra travéerna omsluts han helt och hållet av en märklig bildvärld. Figurer samlade i små och stora grupper eller uppställda i långa rader framträder på såväl väggar som pelare och de blickar också ned från kupolerna. De framställer inhemska och allmänskristna helgon, martyrer, bibliska gestalter och berömda

1. 9 apostlar
2. Paul, Peter, Thomas
3. Abib, Mamas
4. Elia, Enok, Moses
5. Josef
6. «Nio syriska helgonen»
7. *Abba* Yemata
8. Pojke med öronpetare
9. Kiros, Matewos
10. Munk på en vit häst
11. Ryttare på en grön hest
12. Ärkeängel Mikael
13. Ärkeängel Afnin
14. Hosea
15. Amos
16. *Abba* Iyyasu
17. Maria med barnet
18. Anonym
19. Munk
20. Ärkeängel Gabriel
21. Jesaja
22. Munk
23. Abel, Noak, Set
24. Isak, Abraham, Jakob

Fig. 2. Kyrkan i Gub, (grundplan: R. Buxton).

Fig. 3. Nio apostlar, helgon och bibliska gestalter, kupol- och västra väggmålning, kyrkan i Güh (foto: M. Gervers).

munkar. En del grupper av figurer, som visas *en face* och i halvfigur, liknar porträttgallerier. Andra, som avbildas i trekvartsvinkel, delvis vända mot varandra, åsyftar personer som samtalar med varandra. Det finns också rytare på överdimensionerade hästar.

Ornamentbårder, komponerade av rankor med växtmotiv eller av enkla flätband, inramar de ytor som är reserverade för enskilda figurgrupper. Med liknande ornamentik är arkbågarna mellan travéerna och kapitälerna utsmyckade. Gestalterna är ganska enformigt utförda, trots att deras utseenden varierar genom olika frisyrer, former på skäggen och färger på dräkterna. Alla bär en tunika, ett yttre plagg och en turbanliknande huvudbonad, som i vissa fall förvandlas till en nimbus. Deras attribut är också likadana: för det mesta en kodex eller ett kors. Men något tvivel angående deras identitet skulle aldrig kunna uppstå, eftersom det vid varje gestalt finns ett namn tydligt angivet med en arkaiserade skrift.

I kupolen som höjer sig över den mellersta av de västra travéerna finns en framställning av nio apostlar (fig. 3). Bland dessa är det bara Bartolomeus som är tomhänt, medan Jakob, Herrens broder, höjer handen mot sina läppar, en gest som förknippas med recitation ur psaltaren. Ytterligare tre medlemmar av *collegium apostolicum* – Petrus, Paulus och Tomas – är

Fig. 4. Enok, Elia och Moses, västra muren, kyrkan i Gub (foto: M. Gervers).

avbildade på den västra muren, direkt under kupolen. Figurerna åtföljs av en bönetext som börjar med en uppräknings av namnen på de apostlar som finns i kupolen, och som sedan fortsätter med namnen på de tre som syns på väggen och slutar med en invokation som med största sannolikhet syftar på en munkförsamling och deras abbot: «må deras (d.v.s. apostlarnas) bön skydda Benyamin och alla de andra».

I mitten på samma vägg avbildas två unga gestalter: Mamas, en munk från det närbelägna Gunda-Gunde-klostret, och Abib, en martyr som torterades till döds, men återuppstod och under återstående delen av sitt liv ägnade sig åt extrema asketiska övningar.⁶ Längre åt vänster på samma vägg figurerar Enok, Elia och Moses, var och en av dem med en bok i handen (fig. 4). De bildar en grupp eftersom alla tre anses vara författare till apokalyptiska texter som är välkända i Etiopien.⁷ Strax under finns en figur kallad Simon, troligen en av «de tolv utvalda», eftersom han inte är bland de apostlar som finns framställda i kupolen och på västra muren. På samma sätt som till de andra vänder man sig till honom med en åkallan: «må hans bön vara vår välsignelse, amen».

I den norra kupolen återfinns åtta av «de nio syriska helgonen» samlade, alla med en kodex i handen, vilket anspelar på deras missionsverksamhet (fig. 5). Det nionde helgonet och samtidigt kyrkans patron, Yemata, är placerad separat på norra väggen strax under kupolen (fig. 6). En inskrift som kallar honom «vår fader, en helig och välsignad man» avslutas med en invokation: «må kraften i hans bön beskydda vår fader Benyamin». *Abba*

Fig. 5. «Syriska helgonen», norra kupolen, kyrkan i Gub (foto: M. Gervers).

Yemata avbildas ridande på en häst, iklädd en fladdrande mantel och ett processionskors i handen. Framför honom marscherar en ung pojke som vakt beväpnad med en lans (fig. 7). Han ser ut som en gestalt hämtad direkt ur det etiopiska vardagslivet. Pojken har en talisman om halsen, petar sig i örat med en «öronpetare» och bär på en läderväska. Man kan gissa att den innehåller en handskriven psaltare, en bok som de flesta etio-pier brukar ta med sig vart de än går. Tre gåtfulla figurer samlade kring *abba* Yemata – ett lejon, en tupp och en hybridvarelse kallad «hundansikte» (fig. 6) – anknyter troligen till helgonets vita, en text som ännu inte är utgi-ven.⁸

Två gestalter på den västra väggen i samma travé kan antagligen spåras till samma litterära källa (fig. 8). Först kommer en munk med ett stavkors i handen ridande på en vit häst. Bakom honom galopperar en ung man klädd i en etiopisk dräkt, som består av en blus, randiga byxor och ett ytterplagg kallat *shamma*. På bilden har hästarna selar som är rikt utsmyckade med snäckor, guldplattor och plyméer, vilket ger en föreställning om målarens goda iakttagelseförmåga. En liten gestalt i nedre delen av scenen siktar med sin båge mot lejonet bakom *abba* Yematas häst (fig. 6 och 8). Denna detalj är en förbindelselänk mellan två delar av kompositionen, förmodligen skapad mot bakgrund av legenden om kyrkans skyddshelgon.

Strax bakom *abba* Yemata stödjer sig två egyptiska munkar, Kiros och Matewos, på sina stavar (fig. 6). I brist på skriftliga källor är relationen mellan dessa tre personer inte klar. Enligt traditionen var Kiros bror till kejsar

Fig. 6. Abba Yemata, skyddshelgon för kyrkan i Guh samt munkarna Kiro och Matewos (foto: M. Gervers).

Fig. 7. Pojke med lans framför abba Yemata, kyrkan i Guh (foto: M. Gervers)

Theodosios den store och han levde över femtio år som eremit i den libyska öknen. Hans död, som finns beskriven i synaxariet, anknyter till apokalyptiska texter.⁹ *Abba* Matewos, archimandrit i Aswan-klostret var känd för sina talrika mirakel.¹⁰

På halvpelaren som delar den centrala travén från den norra finns ett porträtt av någon som kallas Josef (fig. 3 och 5). Eftersom han är framställd som en ung man bör man antagligen se honom som den gammaltestamentlige Josef snarare än Marias make. Mittemot honom på den nordvästra pelaren visas Maria med barnet, av *Hodigitria*-typ, åtföljd av invokationen: «må hennes bön vara en välsignelse för oss» (fig. 9). Hon är flankerad av asketen *abba* Iyyasu¹¹, som åtföljs av samma bön och av en anonym gestalt – en ung man utan skägg, men med yvigt och gråsprängt hår. Att döma av hans dräkt är han inte en munk, och eftersom han inte bär någon nimbus, är han inte heller ett helgon.

Bland andra framställda figurer finns tre ärkeänglar, alla tre utstyrda som väktare och beväpnade med svärd. Mikael, den som har högsta rangen, visas på en halvpelare mellan den västra och centrala hallen med ett klot, symbol för den himmelska sfären, i sin hand (fig. 5). Mittemot honom på den nordvästra pelaren står Afnin, känd från Enok-apokalypsen (fig. 10). Enligt texten är Afnin «den som inte sover» och «härskare över elden», vars brinnande syn förintar den som vågar möta hans blick.¹² Gabriel, som är porträtterad på den sydvästra pelaren nära ingången är framställd mellan två anonyma munkar (fig. 11). Ovanför honom ser vi profeten Jesaja försedd med ett kors. Att profeten och ärkeängeln associeras med varandra vittnar om att typologi inte var något främmande för kyrkans målare: i hans tolkning åtföljs Jesaja, som proferade om Inkarnationen (Jes. 7:14), helt korrekt av Gabriel, som annonserade mysteriet (Luk. 1:26–37). Två andra profeter, Amos och Hosea, är placerade var för sig på de östra sidorna av det första pelarparet.

I en oval valvrundning som reser sig ovanför den centrala travén vänder sig två grupper av gammaltestamentliga figurer mot varandra (fig. 12). På den ena sidan ser vi Abraham med Isak och Jakob på var sin sida av honom och på den andra Noak som står mellan Abel och Set. För att understryka att det rör sig om personer i framskriden ålder är rynkor markerade i deras pannor och Jakobs speciella ställning som det israeliska folkets patriark är markerat med ett anakronistiskt attribut – ett kors.

Man kan fråga sig när och på vems initiativ *abba* Yemata-kyrkan dekorerades med målningar som vittnar om en så hög andlig och konstnärlig kultur. Frågan är emellertid mycket svår att besvara. Som i de flesta fall beträffande etiopiska väggmålningar finns inte någon fast grund för freskernas

Fig. 8. Munk och ung man, kyrkan i Guh (foto: M. Gervers).

Fig. 9. Maria Hodigitria, abba Iyyasu och en anonym gestalt, kyrkan i Guh (foto: M. Gervers).

datering. I brist på stöd i skriftliga källor eller annan dokumentation måste man förlita sig på stilistisk analys och ikonografiska jämförande studier.

Målningarnas stil är ganska egenartad. Den kommer framför allt till uttryck i gestalternas äggformade huvud, deras skarpt markerade anletsdrag med dubbla svarta och röda linjer, deras strängt fixerade blickar under de högt uppdragna ögonbrynen. Typiska är vidare klädernas draperade veck, schematisk markerade med parallella svarta linjer. Till de utmärkande dragen hör också håruppsättningar och nimbi, som har en tendens att förvandlas till huvudbonader. Likaså är figurernas monumentalitet i förhållande till de begränsade ytor som finns att disponera för målningar i den lilla kyrkan iögonenfallande. Färgskalan är mycket snäv och håller sig för det mesta till olivgrön, venetianskt röd, vit och blågrå, men genom en skicklig fördelning av några få nyanser, till exempel mellan olika delar av dräkter, får de finstämda kompositionerna en harmonisk färgrytm. Men trots att målningarnas stil är så klart definierad är det svårt att finna paralleller i illuminerade handskrifter eller i andra väggmålningar.¹³

Fig. 10. Ärkeängelen Afniin, «den som inte sover», kyrkan i Gub (foto: M. Gervers).

Fig. 11. Ärkeängelen Gabriel, Jesaja och två munkar, kyrkan i Guh (foto: M. Gervers).

Fig. 12. *Personer från det gamla testamentet, kyrkan i Gub (foto: M. Gervers).*

Lyckligtvis ger målningarnas ikonografi bättre besked. Flera aspekter av freskerna pekar nämligen på en datering i övergången mellan 1400- och 1500-talen. Det första; programmet innehåller inga narrativa scener utan håller sig uteslutande till långa helgonsviter – en företeelse som är vanlig i etiopiska illuminerade handskrifter från slutet av 1400- och början av 1500-talet. Till samma århundrade kan de ornamentala motiven, i viss mån hämtade från islamisk konst, dateras. Slutligen blir under samma period realistiska detaljer vanliga i det etiopiska måleriets repertoar och som vi har sett finns det ett omisskännligt inslag från det lokala vardagslivet i *abba* Yemata-kyrkans målningar.

Från inskrifterna, bönetexterna och invokationerna – och möjligen från den totala avsaknaden av kvinnliga helgonfigurer – kan man dra slutsatsen att initiativet till kyrkans utsmyckning togs av ett munksamhälle, just vid denna tid under ledning av en abbot vid namn Benyamin. Tyvärr känner vi från de skriftliga källorna inte till någon person med detta namn vid den tid som målningarnas ikonografi anger.¹⁴ Ett svar på frågan om omständigheterna kring målningarnas tillblivelse får vi därför antagligen vänta på tills kyrkoarkivet öppnar sina portar för forskarna.

Ewa Balicka-Witakowska (f. 1948) är docent i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Hon doktorerades 1993 på avhandlingen *La Crucifixion sans Crucifié dans l'art éthiopien. Recherches sur la survie de l'iconographie chrétienne de l'Antiquité tardive*. Hennes publikationer handlar framför allt om konsten i den kristna orienten (etiopisk, syrisk, nubisk, koptisk, armenisk) samt om tidig kristen och bysantinsk konst. Näckrosvägen 40; 19460 Upplands Väsby; Sverige

1 *Abba* eller *abuna*, «fader», är ett vanligt tilltalsord till en etiopisk kyrkoman.
 2 Yosef Tewelde Medhin 1969, 83–98.
 3 Hans åminnelse­dag infaller den 28 *timket* = 2 november.
 4 Förmodligen kom de till Etiopien i samband med förföljelserna av monofysiterna. Alla blev grundare av kloster i norra Etiopien, vilka därmed blev centra för en monofysitisk form av kristendom, Sergew Hable Sellasie 1972, 115–121.
 5 David Buxton och Ruth Plant, två engelska arkitekter som utforskade kyrkor i detta område, ger till sina efterföljare följande upplysningar om kyrkans tillgänglighet: «... a short walk to the foot of the ascent, which is steep, and in one place difficult — ropes can be obtained in the village. At the top there is a crude wooden ladder and a walk along a narrow ledge with a sheer drop of several thousand feet to one side. There are, however, finger-holds on the rock face. It should not be attempted by those who do not like heights and get giddy... The church is said to be well attended — 30–40 on the Sabbath, which, considering the difficult ascent, means Ethiopian of all ages are

borne climbers.» Buxton & Plant, 1970, 210.
 6 Kinefe Rigb Zelleke 1975, 82; Budge 1928, 189–191.
 7 Charlesworth utg., 1983, 5–89 (den etiopiska Enok-apokalypsen, övers. E. Isaac).
 8 Det enda kända handskriften förvaras i kyrkans skattkammare och har aldrig gjorts tillgänglig för forskare.
 9 Budge 1928, 1095–8.
 10 *Ibidem*, 334–7.
 11 *Ibidem*, 805.
 12 Charlesworth utg., 1983, 50, 242, 261–2, 279–80.
 13 Man har i detta sammanhang nämnt målningarna i Yedibba Maryam-kyrkan i Dawent, se Chojnacki 1983, 122ff., men eftersom bara två otydliga scener ur kyrkans bildprogram är publicerade i boken är det svårt att åberopa dessa målningar som relevant material i stilistiska frågor.
 14 Ett förslag att det rör sig om Benjamin II, den åttionionde patriarken av Alexandria (1327–39), Gerster 1968, 136, är svårt förena med den ikonografiskt grundade dateringen.

NOTER

Budge, E.A.W., *The Book of the Saints of the Ethiopian Church. A Translation of the Ethiopic Synaxarium Made from Manuscripts Oriental 660 and 661 in the British Museum* (Cambridge 1928, omtr. Hildesheim 1976), 189–91.

Buxton, D., Plant, R., «Rock-hewn Churches of the Tigre Province», *Ethiopia Observer* 13:3 (1970), 210.
 Charlesworth, J.H., utg., *The Old Testament Pseudepigrapha, vol. 1, Apocalyptic Literature and Testaments*, (London 1983).

LITTERATURLISTE

- Chojnacki, S., *Major Themes in Ethiopian Painting. Indigenous Developments, the Influence of Foreign Models and their Adaptation, from the 13th to the 19th Century* [Äthiopische Forschungen, 10] (Wiesbaden 1983).
- Gerster, G., *L'Art éthiopien. Églises rupestres* (Sainte-Marie de La Pierre-qui-vire 1968).
- Sergew Hable Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, Addis Ababa 1972, 115–121.
- Kinefe Rigb Zelleke, «Bibliography of Ethiopian Hagiographical Tradition», *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975).
- Yosef Tewelde Medhin, «Introduction générale aux églises monolithiques du Tigräi», i *Proceedings of the Third International Conference of Ethiopian Studies*, Addis Ababa, 1966, vol. 1 (Addis Ababa 1969), 83–98.